

ניצה בן־דב

סיפור של עתידות: עגנון ויהודי גרמניה

עגנון שהה בגרמניה בין השנים 1912-1924, לאחר שעזב את יפו, אליה היגר כציוני בשנת 1908 מעירו בוצ'אץ' שבגליציה. מלחמת העולם הראשונה, שפרצה כשנתיים לאחר הגיעו לגרמניה, היא אחת מחוויות היסוד של שהותו המתארכת בארץ זו. רשמיו מהמלחמה, שאת מן־אזתיה הוא חווה כתושב ארעי בגרמניה, מהדהדים ביצירות אחדות שלו, כמו ברומן הענק *שידה* (1970) וכמו ברומן הקצר *עד הנה* (1950). שני הרומנים הללו נכתבו והתפרסמו לאחר השואה, אבל בעוד שב*שידה* לא רק למלחמת העולם הראשונה יש נוכחות אלא גם למלחמת העולם השנייה, הרי שב*עד הנה* למלחמת העולם השנייה אין, לפחות על פניו, כל זכר.

הרומן *שידה*, המתרחש בירושלים במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה העשרים, תקופה שנודעה בהיסטוריוגרפיה היהודית כ"תקופת המאורעות" ובהיסטוריוגרפיה הערבית כ"המרד הערבי", קשוב בזמנית לגלגלי מכוונת המלחמה המתחילים לנוע באתן שנים באירופה. לעומת זאת, *עד הנה* מתאר אך ורק את מעשיו, פגישותיו, חרדותיו, מצוקותיו, מחשבותיו וסיוטיו של המספר־גיבור, הוא עגנון, שבא לגרמניה מארץ־ישראל כ"אורח" לתקופה קצרה ומלחמת העולם הראשונה "תפסה" אותו בה שלא בטובתו. הרומן *עד הנה*, המתרחש בברלין, בלייפציג ובגרמניה בסביבות שנת 1916, מתאר יהודים־גרמנים הנלחמים למען המולדת הגרמנית מבלי שיהיה להם צל של מושג מה צופן עבורם העתיד במלחמה הבאה של גרמניה נגד העולם. מלחמת העולם הראשונה נקראת *בעד הנה* "המלחמה הגדולה", כפי שנקראה לפני שידע העולם שמלחמה גדולה ונוראה עשרת מונים ממנה תבוא בעקבותיה. בכך מודגשת העובדה שרומן זה לא נכתב כביכול מתוך פרספקטיבה של מלחמת העולם השנייה. הלוא רק בדיעבד תקרא מלחמת העולם הראשונה "ראשונה", ובעד *הנה*, המספר־גיבור, כמו כל הגיבורים האחרים, חיים את המלחמה הראשונה כאילו זוהי המלחמה הנוראה מכולן.

ההבדל העקרוני בין הגיבור של *עד הנה* לבין רוב הדמויות הנקרות במהלך הרומן על דרכו, יהודים ונוצרים כאחד, הוא, שהם רואים את עצמם פטריוטים גרמנים והוא רואה עצמו "מיורדי ארץ־ישראל" (עמ' 1), שנקלע במקרה למלחמה לא לו והוא צריך להשפיל ראש, להנמיך קול ולחכות לסיומה. חוסר מעורבותו הרגשית והפיזית בהישגי המלחמה או בכישלונותיה מתיר לו להשקיף עליה מבחוץ ולבקר את אלה המעורבים בה. הרומן שופע מצבים פרדוקסליים־אירוניים שמטרתם להדגיש את חוסר הטעם שבמלחמה. בייחוד מעמיד עגנון באור טרגי־אירוני את היהודים שרואים בגרמניה את מולדתם ומקריבים את בניהם על מזבחה.

הרומן נפתח בכך שהמספר-גיבור, המתגורר בפנסיון במערב ברלין, השייך לגברת טרוצמילר הגרמנייה, אם לשלוש בנות ולבן שאבד במלחמה, שומע בלילות את בכייה. שום הבעת חמלה או הזדהות לא באה מצידו כלפי האם האומללה, והוא מסביר את האדישות לסבלה במצב המלחמה שאוטים אנשים כלפי זולתם: "האם ובנותיה לא הטריחו בצערן את האורחים, והאורחים לא טרחו לדעת היאך אבר הבן. כל אדם בהול על עצמו ואין לכו פנוי לצרת חברו" (עמ' ה). גם כשבעלת הפנסיון מספרת לו חלום סנסציוני שחלמה, שהנה הוא, הדייר שלה, עתיד להחזיר את בנה האובד הביתה, נשאר הגיבור אדיש לאם ולחלום המשאלה שלה. כשבאופן לא צפוי, החלום מתממש והגיבור שב ממסעותיו עם הבן האובד, בא תורן של האם ובנותיה לגלות אדישות כלפי הגיבור, מממש חלומן: החדר שבו התגורר היה חדרו של הבן שיצא למלחמה וחזר פגוע ראש ובכל זאת השמחה על שיבתו גדולה, ומרוב שמחה והתרגשות - לאיש ממשפחת בעלת הפנסיון לא היה איכפת שהמספר נותר ללא פיסת מקום להניח עליה את גופו. ליל השיבה, שבו מציעים לו לבסוף לישון באמבטיה, הוא אחד הלילות הסוריאליסטיים ביותר המתוארים ברומן.

מקרה הבן הגרמני האובד, ששב הביתה "גולם איש", הוא אך הטרמה לבנים אובדים יחידים שיצאו למלחמה ולא שבו, כיניהם בנים של משפחות יהודיות. הדוגמה הבאה היא עדות מרתקת למצב הפסיכולוגי של יהודי גרמניה ולפרובלמטיקה הקיומית של מי שאיננו יהודי-גרמני אותנטי אבל חייו נקשרו עם גרמניה ויהודיה.

דוקטור יצחק מיטל הוא זקן שנון וחכם, ביבליוגרף יודע ספר, שמתגורר בלייפציג. הוא אינו יהודי גרמני אלא יהודי פולני שהיה חסיד, הפך להיות סוציאליסט, נרדף על-ידי הבולשת וברח מפניה לגרמניה. כשהגיע לגרמניה התפרנס מעריכת רשימות לבתי מסחר של ספרים עתיקים ומהוראת עברית לתיאולוגים נוצרים. קרבתו אליהם העלתה את קרנו בקרב הסוחרים היהודיים. האירוניה כלפי היהודים הגרמנים מפעפעת מהמשפט הבא: "וכשמעו שהוא יוצא ונכנס אצל הפרופסורים הנוצרים, היינו שמקורב הוא אצל גרמנים ממש מה שלא זכו הם, גרמנים בני דת משה, התחילו אף הם מקרבים אותו ומזמינים אותו לכוס קהוה ולסעודת ערבית עד שנעשה אצל כמה מהם לבן בית. נתוודע לבת עשירים ונישאה לו, הכניסה לו נדוניה גדולה ופיטרה אותו מלהתייגע על פרנסתו" (עמ' יז).

לדוקטור מיטל, יליד עיירה קטנה מערי פולין, ולאשתו, בת סוחרים עשירים הרואים עצמם "גרמנים בני דת משה", נולד בן יחיד שיצא למלחמה. האב מתייחס באירוניה ובכאב-לב לכך, והאם, לבה רחב מגאווה שבנה יצא להגן על המולדת. כשהמספר-גיבור מבקר את ידידו בביתו שבלייפציג והאם נמצאת מחוץ לבית, מתנדבת ליטול חלק במאמץ המלחמה, מגלה לו דוקטור מיטל את ההבדל העמוק בינו לבין אשתו ביחס למלחמה וביחס לבנם היחיד שיצא להילחם את מלחמתה של גרמניה. וכך אומר במרירות מיטל לאורחו: "מה חדשות יש בעולם? הורגים ונהרגים. נשתטה העולם ועושים מלחמה, ועכשיו המלחמה כבר עושה את עצמה. אף בני יחיד חוגר חרב ועושה מלחמה. אם לא ראית אותו ראה את תמונתו. לא גיבור מלחמה הוא, לא כובש

גג 28 \ 2012 \ 35

ארצות? לא לחנם מתגאה בו אמו היקרה. לא עלתה על דעתי שאני אוליד בן שיעשה מלחמה" (עמ' יח).

למעשה, המספר כן ראה את הבן ולא רק את תמונתו. בביקור קודם בביתו של מיטל הוא היה עד לבן המתגייס למלחמה ולעמדתה החיובית של האם כלפי התגייסות זאת: "אני הייתי בביתו ביום שנתנדב בנו לצאת למלחמה. עדיין זכור אני היאך התבוננה האם בכל כלי וכלי שתחב הבן לתוך ילקוטו ילקוט חיילים והיאך הבהיקו עיניה מתוך שמחה על שזכתה לבן שכזה שמוכן ועומד להגן על המולדת" (עמ' יח).

הבן היחיד של דוקטור מיטל נופל בקרב. המספר שומע על כך לאחר שהשיב את הבן האובד, הגולם הגרמני, לביתו בברלין והוא עצמו נשאר חסר-בית, ולאחר שנאלץ לעזוב חדר אחר ששכר אצל יהודים גרמנים. טלטולי החדרים של המספר-הגיבור הם ציר העלילה של *עד הגנה* ובתוך כך מתוארים החיים בעורף הגרמני בימות המלחמה הגדולה, מתאפיינים הגרמנים ומתאפיינים היהודים הגרמנים. עגנון לא חוסך את שבט הביקורת לא מאלה ולא מאלה, וגם כלפי גיבורו המשוטט, גלגול ספרותי שלו עצמו, הוא אירוני. על הסיבה שגם היהודים הגרמנים החלו להשכיר חדרים כמו שכניהם הגרמנים ועל התלכטיותיו אם לשכור מהם חדר אם לאו, אומר המספר כך:

"מחמת צוק העתים ירדו מנכסיהם בעלי בתים מישראל והתחילו להשכיר חדרים. כל הימים שדרתי בגרמניא מנעתי עצמי כשאר רוב חברי מלדור אצל יהודי גרמני, שיהודי גרמניא פטריוטים גרמנים היו ולא היה ישר בעיניהם שאנו מפרסמים את יהדותנו וגרם הדבר לוויכוחי דברים. משעבר עלי לילה בלא דירה לא דקדקתי עוד. ומשנודמן לי חדר אצל יהודי עמדתי ושכרתי" (עמ' צ).

כשאומר המספר "שאנו מפרסמים את יהדותנו" הוא מתכוון ב"אנו" וב"חברי" ליהודים המזרח-אירופיים שזה מקרוב הגיעו לגרמניה, כמוהו וכמו דוקטור מיטל, ואינם מסתירים את יהדותם כמו היהודים הגרמנים. ובכל זאת, החדר והיחס הטוב של היהודי הברלינאי כלפי אורחו, ששכר אצלו חדר, השתלם. אלא שהימים הטובים יחסית שראה הגיבור בחדר זה של ה"גרמני בן דת משה" היו מועטים. עד מהרה עמד הבית להימכר לחברה מסחרית ובשולי עזיבתו את החדר, כמו במקרה של החדר בפנסיון של גברת טרוצמילר, מגיח מהסיפור מוטיב הבן היחיד שנהרג או נפגע קשות במלחמה אלא שכאן התחלף בבת ובחתן: "בת יחידה היתה לו [לבעל הבית] ונפל בעלה במלחמה והיתה בוכה על אביה ועל אמה שיבואו לדור עמה" (עמ' צג). פטריוטיותם של היהודים הגרמנים עולה להם, מסתבר, בדם רב.

ונחזור לבן היחיד של דוקטור מיטל ולאופן שהשמועה הרעה על מותו מגיעה לאוזניו של המספר. סימון גאביל, ארכיטקט פונקציונלי, כנראה מזרם הבאוהאוס, בא לתכנן עבור החברה שקנתה את הבית שבו מצא המספר שלוה מסוימת. לאורך כל *עד הגנה* מתייחס המספר לאדריכל יהודי זה ברתיעה ובאירוניה: ידו של המודרניסט הזה בכל והוא בונה בניינים נטולי נשמה וקישוט, מנוכרים וקרים. דווקא איש זה, באופן לחלוטין אגבי, בצורה קרה ומנוכרת, מודיע למספר שבנו של מיטל, ידידו המוערך, נהרג.

שלא כמו האדישות שגילה המספר כלפי בעלת הפנסיון שהיתה בוכה בלילות על בנה, מובאות שתי תגובות של המספר להודעה הקשה שנחתה עליו במקרה מפיו של האדריכל. הראשונה נשמעת כמו קינה תוך שהיא מאירה את יהודי גרמניה, שדוקטור מיטל אינו אחד מהם, באור אירוני: "בן יחיד היה לו ליצחק מיטל. נתנדב הבן ללחום מלחמתה של גרמניה, פגע בו כדור של אויבים ונפל במלחמה. יצחק מיטל פרע זכות ישיבתו במיתת בנו והבן פרע זכות פטריותיות שלו בנפשו" (צה).

התגובה השנייה משחזרת פעם נוספת את יום ההתגייסות של הבן שהמספר גיבור היה נוכח לה, ותוך השחזור מביא המספר סיפור שסיפר לו דוקטור מיטל באותו יום. הסיפור משום מה לא סופר עדיין בטקסט, רק כותרתו צוינה.

כיוון שדרך סיפורו של עגנון *בעד הנה* - כמו ברבות מיצירותיו - היא אקלקטית ושופעת דיגרסיות, הוא שב וחוזר על אירועים מהותיים כדי שקו העלילה המרכזי יישמר. יתרה מזאת, לפעמים דוחה הגיבור-המספר, מטעמו של עגנון האמן, סיפור צדדי כדי להתאימו אנלוגית לאירוע שמבחינת רצף המאורעות הכרונולוגי הגיע זמנו להיות מסופר. הדברים יובהרו בהמשך.

נחזור אפוא לעלילה. כשהדיעה על מות בן ירדו מיטל מגיעה לאוזניו, המספר הוא שוב חסר בית. בתוך שיטוטיו ברחובות ברלין הוא מוצא לנכון ללכת לבית הדואר לכתוב מכתב לקרובת משפחה שלו, מלכה שמה, שבעלה ובנה יצאו למלחמה והיא יושבת גלמודה בכפר לוננפלד שלידי לייפציג. אזכורה של האישה היהודייה, ששני יקיריה יצאו למלחמה והיא לא יודעת מה עלה או יעלה בגורלם, בא לעבות את מוטיב היהודים ששלחו את יקיריהם - בדרך כלל בן יחיד או בעל - למלחמתה של גרמניה. במקרה של הקרובה, יקיריה אולי עדיין בחיים - מכל מקום לא באה שמועה שנהרגו - שלא כמו בעלה של בתו היחידה של בעל הבית היהודי-גרמני שמכר את ביתו לחברה המסחרית ושלא כמו בנו של מיטל. לכן המספר, שהגיע לבית הדואר, מתנצל שאין הוא מתעכב במחשבותיו על מלכה, למרות שבגינה הגיע לבית הדואר, וזאת "מחמת השמועה הרעה ששמעתי לפני שעה על בנו יחידו של מיטל שנפל במלחמה. זכורני אותו היום שנתנדב בנו יחידו של מיטל לצאת למלחמה נזדמנתי לביתו של מיטל והיה מיטל עצב שהוליד בן למלחמה ואמו מתגאה על בנה שיוצא להגן על ארצו. אותו היום סיפר לי מיטל סיפור זה..." (עמ' צט).

למספר היו כבר כמה הזדמנויות לספר את הסיפור שסיפר לו מיטל ביום שבנו הכין עצמו. הלוא באמצע המלחמה מגיע המספר לבקר את דוקטור מיטל שנית, כשהבן כבר נמצא במלחמה ואמו איננה בבית, עסוקה בענייני המלחמה ועדיין לא ידוע שעתיד הבן להיחרג. בהזדמנות זו מספר המספר לקוראיו שבביקור קודם, כשהיה עד להתנדבותו של בנו של מיטל למלחמה סיפר לו מיטל "סיפור מסיפוריו של העשיל שור בעל החלוצ". המספר אינו משתף את קוראיו בסיפור "כדי שלא להפסיק את העניין" (עמ' יח). מי שאמון על דרכי הסיפור של עגנון יודע, שאזכור הסיפור מבלי לספרו נועד לרחות אותו למקום שבו הוא כן יהיה "מן העניין". נראה, שלאחר שנודע שבנו של מיטל נהרג נעשה הסיפור רלוונטי והוא מובא

גג 28 \ 2012 \ 37

לראשונה בטקסט. והנה הסיפור שאותו סיפר מיטל ביום שבו התגייס בנו למלחמה אבל עליו חוזר ידירו המספר רק כאשר נודע לו שהבן נהרג במלחמה:

להעשיל שור בעל החלוצין היה בן יחיד, מוכשר ומוצלח, שעמד לקבל מינוי של מרצה בסורבון. פעם, כשהעשיל מסב עם אשתו לארוחת הצהרים, ראה את שליח הדואר מתקרב לביתם וכידו מכתב. האב היה בטוח שהנה כתב המינוי של הבן מובא אליו על-ידי השליח. הוא לא תיאר לעצמו שזו הודעה על מות הבן. אחרי שהבשורה הרעה השיגה אותו מלמל האב משהו בינו לבין עצמו וחזר לסעודתו כאילו עולם כמנהגו נוהג, אלא ש"מכאן ואילך עד לסוף ימיו לא שינה מסעודתו ולא שינה בגדיו. כאותו התבשיל שאכל ביום שבאה לו השמועה על מיתת בנו היה אוכל בכל יום, וכל הימים היה לובש את הבגד שלבש אותו היום" (עמ' צט).

מדוע דחה המספר את סיפור הסיפור שסיפר דוקטור מיטל עד כאן ולא סיפר קודם לכן? כי זה סיפור הצופה את מיתת הבן. למרבה הפלצות, הוא סופר על-ידי אביו של הבן, דוקטור מיטל, לאורחו לא אחרי שהבן נהרג אלא בשעה שהבן היה עוד בביתו, רק מכין עצמו למלחמה. משמע, האב ידע מראש שבנו היחיד ייפול במלחמה וכבר ביום גיוסו סיפר סיפור התואם את אבלו העתידי. המספר, ששמע את הסיפור מפי האב בשלב מוקדם מדי לטעמו, דחה את סיפור הסיפור לקוראיו למקום שבו נבואת הלב הקשה של האב התממשה. כנראה, לא יכול היה לספר סיפור זה כשהתקווה, שהבן יחזור מהמלחמה בריא ושלם, עדיין לא אבדה. כשהמספר נמצא בבית הדואר, כשעה לאחר שהשמועה הגיעה, לאוונזו והוא מתכוון לשלוח מכתב לקרובתו שעדיין לא ידוע מה עלה בגורל יקיריה, הוא נזכר בסיפור זה, שבו אב רואה את שליח הדואר מתקרב לביתו והוא בטוח שהשליח נושא עמו בשורה טובה והנה זה נושא אליו את הבשורה הרעה מכל.

אם דוקטור מיטל הוא נביא, אז בואו נקשיב לדברים נוספים שאמר על הגרמנים ועל מלחמותיהם: "מלחמה זו לא במהרה תפסק. הגרמנים עם של עקשנים הם, כשמכניסים עצמם בדבר שוב אין מניחים ידיהם ממנו. ומכיון שהם עושים מלחמה לא יניחו הימנה עד שינצחו הם או שינצחו אויביהם. לי אין הפרש. אלו ואלו אוהבי מלחמה, אלו ואלו אוהבי נצחון [...] אילו כתבתי סיפורים הייתי כותב סיפור של עתידות [...] הרי מלחמה גוררת מלחמה. חוזרים [הגרמנים] ועושים מלחמה שניה ושלישית עד שתוששים ונופלים ואינם קמים" (עמ' כג-כד).

התחלנו בכך שלמלחמת העולם השנייה אין זְכָר בַּעַד הַנָּה. והנה זְכָר זה נמצא ב"סיפור של עתידות" של הביבליוגרף הזקן, דוקטור מיטל, יהודי מזרח אירופאי שקשר גורלו בגורל גרמניה. אי לכך, בניגוד ליהודי גרמניה "המקוריים" הוא לא עיוור למקומו ולמעמדו בתוך החברה הגרמנית. עיני הבשר שלו כהו מרוב עיון וקריאה בספרים אבל בעיני הרוח הוא יודע שעתידיים הגרמנים לעשות עוד ועוד מלחמות ורק כשינוצחו כליל יפסיקו ממלחמותיהם. זכותו של בנו של דוקטור מיטל ושל בנים יהודים אחרים, שנפלו למען המולדת הגרמנית במלחמה העולמית הראשונה, לא יעמוד להם במלחמה הבאה שיעשו הגרמנים. לכן דוקטור מיטל, בדומה להעשיל שור בעל החלוצין, שאת סיפורו סיפר כ"סיפור של עתידות", חוזר לאחר מות בנו לספריו ודבק במנהגיו כביטוי של אבל כבר ושל השלמה עגומה עם ההווה ועם העתיד.